

פרשת בא

ד"ר ברכי אליצור

לעילוי נשמת אהרן צבי בן אליהו זאב פרקש ז"ל

עיצוב הזכרון הקולקטיבי של סיפור יציאת מצרים מתקופת המדבר ועד ימי בית שני

הזכרון הקולקטיבי ויציאת מצרים

במחצית הראשונה של המאה העשרים טבע הסוציולוג הצרפתי מוריס האלבווקס את המונח 'זכרון קולקטיבי'. האלבווקס ניסח מונח זה כתודעה של הפרט לגבי העבר ההיסטורי, כפי שעוצב על ידי החברה, הממסד או ההנהגה שאליה הוא משתייך¹. מהגדרה זו עולה כי הזכרון הקולקטיבי מורכב משני היבטים:

- היבט מופשט** המתייחס לידע ולדימויים על אודות האירועים שהתרחשו בעבר.
- היבט מוחשי** המתייחס לאירועים, טקסים וימי זכרון אותם מכוננת החברה כאמצעי לטיפוח הזכרון.

סיפור יציאת מצרים הוא המאורע ההיסטורי שזכה לאזכור רב בספרות המקראית, יותר מכל מאורע אחר. יציאת מצרים נזכרת בשירה המקראית ובמזמורי תהילים, בפרשיות המצוות, בנבואה הקדומה והמאוחרת ובהיסטוריוגרפיה המקראית. אזכוריו המגוונים של סיפור יציאת מצרים בספרות המקראית, המאוחרים לתיאור ההתרחשות, הינם העדות הקדומה ביותר לעיצוב זכרון קולקטיבי בתולדות עם ישראל.

למעשה, הכתוב אינו מסתיר את כוונותיו בעיצוב הזכרון, כפי שנראה.

בנימוק למצוות הפסח נאמר:

"וְהָיָה הַיּוֹם הַזֶּה לְכֶם לְזִכְרוֹן וְחֻגְתֶּם אֹתוֹ חֹג לַיהוָה לְדֹרֹתֵיכֶם חֻקַּת עוֹלָם תִּחְגְּלוּ" (שמות י"ב, ו"ד)

בהמשך הדברים, משמש הצורך לזכור את סיפור יציאת מצרים כנימוק לציווי הפסח והמצוות הנלוות אליו, חמץ ופדיון בכור:

"וְהָיָה כִּי יֹאמְרוּ אֲלֵיכֶם בְּנֵיכֶם מָה הָעֶבֶדָה הַזֹּאת לְכֶם: וְאָמַרְתֶּם זִבְחַת פֶּסַח הוּא לַיהוָה אֲשֶׁר פָּסַח עַל בְּתֵי בְנֵי יִשְׂרָאֵל בְּמִצְרַיִם בְּנִגְפוֹ אֶת מִצְרַיִם וְאֶת בְּתֵינוּ הִצִּיל" (שם, כ"ו – כ"ז)

"וַיֹּאמֶר מֹשֶׁה אֶל הָעָם זָכוֹר אֶת הַיּוֹם הַזֶּה אֲשֶׁר יָצִאתֶם מִמִּצְרַיִם מִבֵּית עֲבָדִים כִּי בַחֲזֶק יָד הוֹצִיא ה' אֶתְכֶם מִזֶּה וְלֹא יֵאָכֵל חֶמֶץ: ...וְהַגַּדְתָּ לְבִנְךָ בַּיּוֹם הַהוּא לֵאמֹר בְּעִבּוֹר זֶה עָשָׂה ה' לִי בְצֵאתִי מִמִּצְרַיִם: וְהָיָה לְךָ לְאוֹת עַל יָדְךָ וְלְזִכְרוֹן בֵּין עֵינֶיךָ לְמַעַן תִּהְיֶה תּוֹרַת ה' בְּפִיךָ כִּי בְיַד חֲזָקָה הוֹצֵאֲךָ ה' מִמִּצְרַיִם: וְשָׁמַרְתָּ אֶת הַחֻקָּה הַזֹּאת לְמוֹעֵדָה מִיָּמִים לְיָמֶיךָ: ...וְהָיָה כִּי יִשְׁאַלְךָ בִּנְךָ מָחָר לֵאמֹר מָה זֹאת וְאָמַרְתָּ אֵלָיו בַּחֲזֶק יָד הוֹצִיאָנוּ ה' מִמִּצְרַיִם מִבֵּית עֲבָדִים: וְהָיָה כִּי תִשְׁאַלְךָ בְּיָדְךָ לְשַׁלְּחָנוּ וְיִהְיֶה ה' כָּל בְּכוֹר בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם מִבְּכֹר אָדָם וְעַד בְּכוֹר בְּהֵמָה עַל כֵּן אָנִי זֹבַח לַיהוָה כִּי פֶטַר רַחֵם הַזִּכְרִים וְכָל בְּכוֹר בְּנֵי אִפְדָּה: וְהָיָה לְאוֹת עַל יָדְךָ וְלְטוֹטְפֹת בֵּין עֵינֶיךָ כִּי בַחֲזֶק יָד הוֹצִיאָנוּ ה' מִמִּצְרַיִם" (שם י"ג, ג' – ט"ז)

חז"ל, במשנה, הרחיבו במצוות זכרון סיפור יציאת מצרים וקבעו:

"בכל דור ודור חייב אדם לראות את עצמו כאילו הוא יצא ממצרים שנאמר (שמות יג) והגדת לבנך ביום ההוא לאמר בעבור זה עשה ה' לי בצאתי ממצרים לפיכך אנחנו חייבין להודות להלל לשבח לפאר לרומם להדר לברך לעלה ולקלס למי שעשה לאבותינו ולנו את כל הניסים האלו הוציאנו מעבדות לחירות מיגון לשמחה ומאבל ליום טוב ומאפילה לאור גדול ומשעבוד לגאולה" (פסחים י', ה')

במה אפוא זכה סיפור יציאת מצרים למעמד האירוע המכונן המרכזי בעיצוב התודעה ההיסטורית, דבר שלא זכו לו אירועים קוסמיים אחרים כבריאת העולם ומעמד הר

² קיימת מחלוקת פרשנית הנוגעת למעמדה התחבירי של הפסוקית "בעבור זה עשה ה' לי": יש המפרשים אותה כפסוקית סיבה, ואז משמעות הציווי "והגדת" היא הכרת הטוב, כלומר סיפור נפלאות ה' הוא בגלל הנסים שעשה ה' לי (המילה "זה" מכוונת לניסי ה'). מנגד, יש המפרשים אותה כפסוקית תכלית, כלומר נסי ה' במצרים נעשו בעבור קיום המצוות (המילה "זה" מכוונת למצוות המפרסמות את ניסי ה'). על כל פנים, משתי אפשרויות הפירוש עולה המטרה של זכרון נסי ה' במצרים. להרחבה עיינו: שלמה ויסבליט, "יציאת מצרים כאב טיפוס לגאולה העתידית וכמושא הזדהות לאומית", מורשתנו י"ד (תש"ס) עמ' 109 – 117.

¹ אמנם זכות ראשונים על שימוש במונח זה מיוחסת להוגו ואן הופמנסטאל בשנת 1902, אך האלבווקס הוא שהצביע על המשמעות הסוציולוגית והחברתית של התהליך.

צָדֵק אֲבִי צֶדֶק אֵיפֹת צֶדֶק וְהִיוּ צֶדֶק יִהְיֶה לָכֶם אָנֹכִי
ה' אֱ-לֹהֵיכֶם אֲשֶׁר הוֹצֵאתִי אֶתְכֶם מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם"

(ויקרא י"ט, ל"ג-ל"ו)

וכן בדיני הלוואה לגר ותושב:

"וְכִי יִמּוֹךְ אַחִיד וּמְטָה יָדוֹ עִמָּךְ וְהִחְזַקְתָּ בּוֹ גֵר וְתוֹשֵׁב
וְחִי עִמָּךְ: אֵל תִּקַּח מֵאִתּוֹ נֶשֶׁךְ וְתִרְבִּית וְיִרְאֵת מֵאֶ-
לֶהִיד וְחִי אַחִיד עִמָּךְ: אֵת פֶּסֶף לֹא תִתֵּן לוֹ בְּנֶשֶׁךְ
וּבְמִרְבִּית לֹא תִתֵּן אֲכֹלְךָ: אָנֹכִי ה' אֱ-לֹהֵיכֶם אֲשֶׁר
הוֹצֵאתִי אֶתְכֶם מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם לְתֵת לָכֶם אֵת אֶרֶץ
כְּנָעַן לְהִיּוֹת לָכֶם לְאֱ-לֹהִים" (ויקרא כ"ה, ל"ה-ל"ח)

ובדיני היחס לעבד המופיעים מיד אחר כך:

"וְכִי יִמּוֹךְ אַחִיד עִמָּךְ וְנִמְכַר לָךְ לֹא תַעֲבֹד בּוֹ עֲבָדֶת
עֶבֶד: כְּשֹׁכֵר כְּתוֹשֵׁב יִהְיֶה עִמָּךְ עַד שְׁנַת הַיָּבֵל יַעֲבֹד
עִמָּךְ: וְיֵצֵא מֵעִמָּךְ הוּא וּבְנָיו עִמּוֹ וְשָׁב אֵל מִשְׁפַּחְתּוֹ
וְאֵל אֲחֻזַּת אֲבֹתָיו יָשׁוּב: כִּי עֲבָדִי הֵם אֲשֶׁר הוֹצֵאתִי
אֶתְכֶם מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם לֹא יִמְכְרוּ מִמִּכְרַת עֶבֶד: לֹא
תִרְדֶּה בּוֹ בְּפֶרֶךְ וְיִרְאֵת מֵאֶ-לֶהִיד" (שם, ל"ט-מ"ג)

כך גם בסיכום הלכות שחרור עבדים ביובל:

"כִּי לִי בְנֵי יִשְׂרָאֵל עֲבָדִים עֲבָדִי הֵם אֲשֶׁר הוֹצֵאתִי
אוֹתָם מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם אָנֹכִי ה' אֱ-לֹהֵיכֶם" (שם, נ"ה)

וכן לגבי חובת מנוחת השבת לעבד:

"וַיּוֹם הַשְּׁבִיעִי שַׁבַּת לַ-ה' אֱ-לֹהֵיךָ לֹא תַעֲשֶׂה כָל
מְלָאכָה אֵתָּה וּבִנְךָ וּבִתְךָ וְעַבְדְּךָ וְאִמְתְּךָ וְשׁוֹרְךָ וְחִמְרְךָ
וְכָל בְּהֵמְתְּךָ וְגֵרְךָ אֲשֶׁר בְּשַׁעְרֶיךָ לְמַעַן יָנוּחַ עַבְדְּךָ
וְאִמְתְּךָ כַּמּוֹד: וְזָכַרְתָּ כִּי עֶבֶד הָיִיתָ בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם
וַיִּצְאֶךָ ה' אֱ-לֹהֵיךָ מִשֵּׁם בְּיַד חֲזָקָה וּבְיָד עֲזוֹתָהּ עַל כֵּן
צִוָּךְ ה' אֱ-לֹהֵיךָ לַעֲשׂוֹת אֵת יוֹם הַשַּׁבָּת" (דברים ה', י"ג-י"ד)

ובמצוות הענקה לעבד:

"כִּי יִמְכַר לָךְ אַחִיד הָעִבְרִי אוֹ הָעִבְרִיָּה וְעַבְדְּךָ שֵׁשׁ
שָׁנִים וּבְשָׁנָה הַשְּׁבִיעִית תִּשְׁלַחְנוּ חֲפָשִׁי מֵעִמָּךְ: וְכִי
תִשְׁלַחְנוּ חֲפָשִׁי מֵעִמָּךְ לֹא תִשְׁלַחְנוּ רִיקָם: הַעֲנִיק
תַּעֲנִיק לוֹ מִצֵּאֲנָה וּמִגְדָּנָה וּמִקֶּבֶד אֲשֶׁר בְּרִכְךָ ה'
אֱלֹהֵיךָ תִתֵּן לוֹ: וְזָכַרְתָּ כִּי עֶבֶד הָיִיתָ בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם
וַיִּפְדֶּךָ ה' אֱ-לֹהֵיךָ עַל כֵּן אֲנֹכִי מִצְוֶה אֵת הַדָּבָר הַזֶּה
הַיּוֹם" (שם ט"ו, י"ב-ט"ו)

ולגבי החובה לשמירת זכויותיהם של גר, יתום ואלמנה:

"לֹא תִטֶּה מִשְׁפַּט גֵר יְתוֹם וְלֹא תַחַבֵּל בְּגַד אֶלְמָנָה:
וְזָכַרְתָּ כִּי עֶבֶד הָיִיתָ בְּמִצְרַיִם וַיִּפְדֶּךָ ה' אֱ-לֹהֵיךָ מִשֵּׁם
עַל כֵּן אֲנֹכִי מִצְוֶה לַעֲשׂוֹת אֵת הַדָּבָר הַזֶּה" (שם כ"ד, י"ז-י"ח)³

סיני? מהם היסודות הקיימים באירוע זה החשובים כל כך לעיצוב הזהות הישראלית?

בדברינו הבאים ננסה להתמודד עם שאלות אלו, ולהציע חמישה שלבים של עיצוב הזכרון הקולקטיבי של סיפור יציאת מצרים, בהתאם למאפייני התקופה ואתגרי הזמן בה הוא עוצב מחדש. חמשת השלבים יסייעו לנו להכיר את היסודות היחודיים של אירוע יציאת מצרים, יסודות ההופכים אותו לסיפור בעל מסרים על תקופתיים.

השלב הראשון – הנחלת חוקי מוסר אנושיים

אחד המרכיבים של סיפור יציאת מצרים הוא העינוי והסבל שקדמו לו. הכתוב מתאר באריכות את שיטות הדיכוי האכזריות בה נקטו שליטי מצרים כאמצעי להכנעת נתיניהם:

"וַיֹּאמֶר אֵל עִמּוֹ הִנֵּה עִם בְּנֵי יִשְׂרָאֵל רַב וְעֵצוֹם מְמֹנּוּ: הֲבֵה נִתְחַכְמָה לוֹ פֶּן יִרְבֶּה וְהָיָה כִּי תִקְרָאנָה מִלְחָמָה וְנוֹסֵף גַּם הוּא עַל שְׂנְאֵינוּ וְנִלְחַם בָּנוּ וְעָלָה מִן הָאָרֶץ: וַיִּשְׁמְעוּ עָלָיו שְׂרֵי מִסִּים לְמַעַן עֲזוּתוֹ בְּסַבְלָתָם...: וְכַאֲשֶׁר יַעֲנוּ אֹתוֹ כֵּן יִרְבֶּה וְכֵן יִפְרֹץ וַיִּקְצוּ מִפְּנֵי בְנֵי יִשְׂרָאֵל: וַיַּעֲבֹדוּ מִצְרַיִם אֵת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל בְּפֶרֶךְ: וַיִּמְרְרוּ אֵת חַיֵּיהֶם בְּעִבְדָּה קָשָׁה בְּחִמְרָה וּבְלִבָּנִים וּבְכָל עֲבָדָה בְּשָׂדֶה אֵת כָּל עֲבָדְתָם אֲשֶׁר עֲבָדוּ בָהֶם בְּפֶרֶךְ: וַיֹּאמֶר מֶלֶךְ מִצְרַיִם לְמִילֵדֶת הָעִבְרִית...: וַיֹּאמֶר בְּיַלְדָּכֶן אֵת הָעִבְרִיּוֹת וַרְאִיתֶן עַל הָאֲבָנִים אִם בֵּן הוּא וְהַמֵּתֵן אֹתוֹ וְאִם בַּת הִיא וְחָיָה: ... וַיִּצְוּ פְרַעֲה לְכָל עַמּוֹ לֵאמֹר כָּל הַבֶּן הַיְלֹד הַיְאָרְה תִשְׁלִיכֶנּוּ וְכָל הַבַּת תִּחְיֶי" (שמואל א', י"ב-כ"ב)

עם היציאה ממצרים וקבלת התורה, מתחיל תהליך עיצוב זהותם האתנית והחברתית של עם ישראל. חוקי התורה מרבים לעסוק בהנחיות מוסריות המנווטות את האדם לחמלה כלפי הזר והחלש, ודאגתו לצרכיו הבסיסיים של מי שהגורל לא האיר לו פנים.

בשלב זה, מהווה סיפור יציאת מצרים הנמקה מוסרית לחובה המוטלת על כל אזרח בישראל לנהוג על פי חוקי מוסר אלו. עיצוב הזכרון של שלב זה, מפגיש את האדם מחדש עם חוויות הסבל במצרים, וקורא לו לעצב את התנהגותו מתוך זכרון סבל העבדות והעינוי.

כך, מופיע נימוק זה בדיני היחס לגר:

"וְגֵר לֹא תוֹנֶה וְלֹא תִלְחָצְנוּ כִּי גֵרִים הָיִיתֶם בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם" (שמות כ"ב, כ')

"וְגֵר לֹא תִלְחָץ וְאַתֶּם יָדַעְתֶּם אֵת נַפְשׁ הַגֵּר כִּי גֵרִים הָיִיתֶם בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם" (שם כ"ג, ט')

"וְכִי יִגּוֹר אִתְּךָ גֵר בְּאֶרְצְכֶם לֹא תוֹנוּ אֹתוֹ: כַּאֲזַרְח מִכֶּם יִהְיֶה לָכֶם הַגֵּר הַגֵּר אֶתְכֶם וְאַהֲבַת לוֹ כְּמוֹךְ כִּי גֵרִים הָיִיתֶם בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם אָנֹכִי ה' אֱ-לֹהֵיכֶם: לֹא תַעֲשׂוּ עוֹל בְּמִשְׁפָּט בְּמִדָּה בְּמִשְׁקָל וּבְמִשׁוֹרָה: מֵאֲנִי

3 וכן הנימוק למתנות עניים בדברים כ"ד, כ"ב.

ואמר אלכם לא תערצון ולא תיראון מהם: ה' א-
להיכם ההלך לפניכם הוא ילחם לכם ככל אשר עשה
אתכם במצרים לעיניכם" (דברים א', כ"ט-ל')

ובבקשה של שלוחי משה ממלך אדום לעבור בגבולו:

"וישלח משה מלאכים מקדש אל מלך אדום פה אמר
אחידך ישראל אתה ידעת את כל התלאה אשר
מצאתנו: וירדו אבותינו מצרימה ונשב במצרים ימים
רבים וירעו לנו מצרים ולאבותינו: ונצעק אל ה'
וישמע קלנו וישלח מלאך ויצאנו ממצרים והנה
אנחנו בקדש עיר קצה גבולך" (במדבר כ', י"ד-ט')

ובעידוד העם לקראת הכיבוש:

"כי תאמר בלבבך רבים הגוים האלה ממני איכה
אוכל להורישם: לא תירא מהם זכר תזכר את אשר
עשה ה' אלהיך לפרעה ולכל מצרים: המסת הגדלת
אשר ראו עיניך והאתת והמפתים והיד החזקה
והזרע הנטויה אשר הוצאך ה' אלהיך כן יעשה ה'
אלהיך לכל העמים אשר אתה ירא מפניהם"

(דברים ז', י"ז-ט')

דבר זה גם מופיע בציווים לקראת מלחמות עתידיות:

"כי תצא למלחמה על איבך וראית סוס ורכב עם רב
ממך לא תירא מהם כי ה' אלהיך עמך המעלה מארץ
(שם כ', א') מצרים"

בדרך השלילה, הדברים מופיעים בספר שופטים, בנאום
התוכחה של איש האלהים. שם, מוכיח הנביא את העם על
שכרת ברית עם יושבי הארץ, חרף היכרותם (של בני
ישראל) עם מעשי ה' בגויים:

"וישלח ה' איש נביא אל בני ישראל ויאמר להם פה
אמר ה' אלהי ישראל אני העליתי אתכם ממצרים
ואציא אתכם מבית עבדים: ואצל אתכם מיד מצרים
ומיד כל לחציכם ואגרש אותם מפניכם ואתנה לכם
את ארצם: ואמרה לכם אני ה' אלהיכם לא תיראו
את אלהי האמרי אשר אתם יושבים בארצם ולא
שמעתם בקולי" (שופטים ו', ח'-י')

שלב זה של עיצוב זכרון יציאת מצרים על נפלאות מעשי ה'
בגויים, התאים לתקופת ההכנות לכיבוש ובמהלכו, בהם
המשיכו מופתי ה' ללוות את העם בכל מלחמותיו. אולם,
בתקופת המלוכה והמעבר להנהגה טבעית, בה מלחמות
ישראל מבוססות על היערכות צבאית ומאמץ אנושי, דברי
עידוד המזכירים את גבורות ה' במצרים עשויים דווקא
לרפות את ידי הלוחמים. זאת, משום שהלוחמים יחששו
מהיעדר המרכיב הניסי במלחמותיהם. אם כן, יש צורך
בעיצוב זכרון קולקטיבי חדש שיתאים לאתגרי התקופה
החדשה.⁶

⁶ יש לציין שישנו מרכיב אחד של אזכור יציאת מצרים,
הממשיך לכל אורך תקופת בית ראשון ואינו נובע משלב כזה

נראה, כי עיצוב הזכרון בשלב הראשון מתאים בעיקר לדור
יוצאי מצרים. זאת, משום שמדובר בדור שחוה על בשרו
את מוראות הסבל, ואשר זכרונן יגרום לרעד בגופו בשעה
שישקול לנהוג כך כלפי החלשים שבסביבתו.

בספרות המקראית המאוחרת, אף שנמצא תוכחה על מעשי
עושיק של עשירי העם כלפי החלשים, נאומי התוכחה לא
יזכרו בדבריהם את זכרון עינוי המצרים. שכן, היעדר
החוויה הממשית מפחית מאפקטיביות עיצוב ההיבט
המוסרי של הזכרון ההיסטורי.⁴

השלב השני – פרדיגמה לכוחו של הא-ל

בעיונינו לפרשת וארא עמדנו על תכלית האותות
והמופתים במצרים, כאמצעי לעיצוב הכרת העם במכלול
כוחותיו של הא-ל. שמעם של נסי ה' חרג מעבר לגבולות
הממלכה המצרית, ומלבד השפעתם על אמונת העם נשמעו
הדיהם במדין, כפי שמבטא אותם יתרו, ובקרב העמים
היושבים בסביבות ארץ כנען ובתוכה.⁵

כאשר עם ישראל נדרש לאחר ארבעים שנה מיום יציאתו
ממצרים, להתמודד עם האתגר המאיים של כיבוש הארץ
מפני עמי כנען, מעוצב מחדש הזכרון ההיסטורי של סיפור
יציאת מצרים. כעת, לזכרון ההיסטורי של יציאת מצרים
מתווספת הדגשה על כוחו של הא-ל להדוף את האויב
ולשנות את הטבע בהתאם לצרכיו של העם. עיצוב הזכרון
משרת שתי מטרות: האחת, הכנסת פחד בלב העמים
העתידים להכבש, והשניה, החדרת אומץ ללבבות לוחמי
הכיבוש.

כך מופיע בתיאור דברי העידוד שהשמיע משה בפני
המרגלים:

⁴ יציאת מצרים אמנם כן נזכרת בכמה מדברי התוכחה, אולם
לא מנקודת המבט של העינוי ולא מההיבט של התוכחה
המוסרית, אלא יותר כביטוי לכפיות הטובה כלפי ה' שהוציא
אותם ממצרים למען יעוד מסוים, והם בגדו ביעוד זה.
תוכחת העושיק הנרחבת ביותר מצויה בנבואת עמוס,
המזכיר את יציאת מצרים, אולם לא מההיבט של התוכחה
המוסרית על עושיק.

⁵ ראו דברי בלק: "הנה עם יצא ממצרים הנה קסה את עין
הארץ והוא ישב ממלי" (במדבר כ"ב, ה'), ברכת בלעם: "אל
מוציאו ממצרים פתועפת ראם לו יאכל גוים צריו ועצמתיהם
יגרם וחיציו ימחץ" (במדבר כ"ד, ח'), דברי רחב: "כי שמענו
את אשר הוביש ה' את מי ים סוף מפניכם בצאתכם
ממצרים" (יהושע ב', י'), דברי הגבעונים: "ויאמרו אליו מארץ
רחוקה מאד באו עבדיך לשם ה' אלהיך כי שמענו שמעו
ואת כל אשר עשה במצרים" (יהושע ט', ט') וכן דברי
הפלישתים בקרב אבן העזר: "אוי לנו מי יצילנו מיד הא-
להים האדירים האלה אלה הם האלהים המפלים את מצרים
בכל מכה במדבר" (שמואל א' ד', ח').

הושע ומיכה מתארים את טיבה של הגאולה העתידית, כטיבה של גאולת מצרים:

”וְאֶנְכִי ה' אֶל־לֵהִיד מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם עַד אוֹשִׁיבְךָ בְּאֶהְלִים
כִּימִי מוֹעֵד” (הושע י"ב, י')

”כִּימִי צֵאתְךָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם אֲרָאנוּ נִפְלְאוֹת”

(מיכה ז', ט"ו)

ירמיהו, לעומתם, מפליג בתיאור עוצמתה של גאולת ישראל העתידית, שתירש את מקומה של גאולת מצרים בעיצוב הזכרון ההיסטורי של עם ישראל:

”לִכְן הִנֵּה יָמִים בָּאִים נְאֻם ה' וְלֹא יֵאמָר עוֹד חִי ה' אֲשֶׁר הֶעֱלָה אֶת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם: כִּי אִם חִי ה' אֲשֶׁר הֶעֱלָה אֶת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל מֵאֶרֶץ צִפּוֹן וּמִכַּל הָאֲרָצוֹת אֲשֶׁר הִדְיָחֵם שָׁמָּה וְהִשְׁבַּתִּים עַל אֲדָמָתָם אֲשֶׁר נִתְּתִי לְאֲבוֹתָם” (ירמיהו ט"ז, י"ד-ט"ו)⁹

השלב הרביעי – חיזוק רעיון הבחירה

בחירת ישראל בזמן יציאת מצרים הייתה עובדה שלא ניתנת לערעור, וצוינה מפי הא-ל עצמו כהכנה למתן תורה:

”אֲתֶם רְאִיתֶם אֲשֶׁר עָשִׂיתִי לְמִצְרַיִם וְאֲשָׂא אֶתְכֶם עַל כַּנְפֵי נְשָׁרִים וְאָבֵא אֶתְכֶם אֵלַי: וְעַתָּה אִם שָׁמוּעַ תִּשְׁמָעוּ בְּקִלִּי וּשְׁמַרְתֶּם אֶת בְּרִיתִי וְהִיִּיתֶם לִי סִגְלָה מִכָּל הָעַמִּים כִּי לִי כָל הָאָרֶץ: וְאֲתֶם תִּהְיוּ לִי מִמְלַכֶּת כְּהַנִּים וְגוֹי קְדוֹשׁ אֵלֶּה הַדְּבָרִים אֲשֶׁר תִּדְבַּר אֵל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל” (שמות י"ט, ד"ו)

מהי תוקפה של בחירה זו? האם מדובר בבחירה נצחית, או שמא תלויה הבחירה בקיום ברית סיני? שאלת הבחירה לא עמדה למבחן כל זמן שעם ישראל ישב בשלום בארצו, אולם הגלות ונצחון הגויים העמידו בספק את נצחיותה.

כך, בתהלים מתוארים הגויים שהגלו את עם ישראל קנטרו את העם וחזקו בקרבם את הספק:

”הֲיִינוּ חֲרָפָה לְשִׁכְנֵינוּ לַעַג וְקָלָס לְסִבִּיבוֹתֵינוּ: ... עֲזָרְנוּ אֶל־לֵהִי יִשְׁעֵנוּ עַל דָּבָר כְּבוֹד שָׁמָּךְ וְהִצִּילֵנוּ וְכַפֵּר עַל

השלב השלישי – חיזוק האמונה בגאולה העתידית

בסוף ימי בית ראשון, לאחר הגלייתה של הממלכה הצפונית והאיום על ממלכת יהודה שכעבור תקופה התממש, חל תהליך של יאוש בקרב הגולים מאפשרות של גאולה וחזרה עתידית לארץ. עדות ליאוש שאחז בעם מצוי בנבואות ישעיהו ויחזקאל המצטטים את דברי העם:

”לֵמָּה תֹאמַר יַעֲקֹב וַתִּדְבַּר יִשְׂרָאֵל נִסְתָּרָה דְרָכֵי מֵה' וּמֵאֶל־לֵהִי מִשְׁפָּטֵי יַעֲבֹר” (ישעיהו מ', כ"ז)

”וְאֲתָה בְּן אָדָם אָמַר אֵל בֵּית יִשְׂרָאֵל כֵּן אָמַרְתֶּם לֵאמֹר כִּי פִשְׁעֵינוּ וְחַטָּאתֵינוּ עָלֵינוּ וְכֵם אֲנַחְנוּ נִמְקִים וְאִיךָ נִחְיָה” (יחזקאל ל"ג, י')

נביאי החורבן צריכים להתמודד עם איום כפול. מצד אחד, נביאים אלו מתמודדים עם חטאי העם ועם בשורת הגלות כעונש על חטאיו. מצד שני, עליהם למנוע מצב של טמיעת ישראל בארצות גלותם, ולשקוד על הכנתם מחדש לתהליך של גאולה ושיבה לארץ. עיצוב זכרון של עוצמת גאולת ישראל ממצרים נישא בפייהם של הנביאים, המנסים באמצעותו לעורר בעם המיואש זיק של תקווה בגאולה דומה שתתרחש בקרבם.

ישעיהו מדמה את שיבת גולי אשור לתהליך היציאה ממצרים:

”וְהִזָּה בַיּוֹם הַהוּא יוֹסִיף אֶל־דְּנֵי שְׁנֵית יְדוֹ לְקִנּוֹת אֶת שְׂאֵר עַמּוֹ אֲשֶׁר יִשְׂאָר מֵאֲשׁוּר... וְהִחְרִים ה' אֶת לְשׁוֹן יָם מִצְרַיִם וְהִנִּיף יְדוֹ עַל הַנְּהָר בְּעֵינֵם רֹחוֹ וְהִכְהוּ לְשַׁבְעָה נְחָלִים וְהִדְרִיךְ בְּנִגְעָלִים: וְהִיְתָה מִסְלָה לְשְׂאֵר עַמּוֹ אֲשֶׁר יִשְׂאָר מֵאֲשׁוּר כַּאֲשֶׁר הִיְתָה לְיִשְׂרָאֵל בַּיּוֹם עֲלֹתוֹ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם” (ישעיהו י"א, י"א-ט"ז)⁷

בהתאם לכך, מתאר עמוס את אהבת ה' לעמו שלא השתנתה מאז ימי העלאתם ממצרים:

”הֲלוֹא כִּבְנֵי כְשִׁיִּים אַתֶּם לִי בְנֵי יִשְׂרָאֵל נְאֻם ה' הֲלוֹא אֶת יִשְׂרָאֵל הֶעֱלִיתִי מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם וּפְלִשְׁתִּיִּים מִכַּפְתֹּר וְאַרְם מִקִּיר” (עמוס ט', ז)⁸

סיים את ספרו בדברי נחומין, אומר אתם מיוחדים לי כבני כושיים שהם מצוינים ונכרים תמיד ומיוחדים לאבותיהם ע"י שחרות עורם, שהגם שיגלו ויתערבו בין עמים אחרים בל יתערבו עמהם, כן אתם הגם שתגלו ותתערבו בין העמים תמיד תהיו נכרים כי אתם לי, כי אתם בני ישראל, וכל רואיהם יכירום כי הם בני אל חי, ומביא ראיה לזה הלא את ישראל העליתי מארץ מצרים שהגם שהייתם במצרים ימים רבים, גולים ומשועבדים, בכל זאת לא התערבתם עם המצריים והעליתי את ישראל מופרד וניכר בשמו וביחוסו” (מלב"ם שם).

⁹ וכן שם, כ"ג, ז-ח'.

או אחר בהתפתחות האומה, אלא מוצב כאמצעי הנמקה או תוכחה לאיסור עבודה זרה. באזכורים אלו מוזכר סיפור יציאת מצרים כיסוד מרכזי לאמונה בה' השולל כל אפשרות של עבודה לאל אחר. כאן, לעניות דעתי, אין מדובר בעיצוב זכרון אלא בקביעה תיאולוגית המוכחת מאירוע היסטורי. ראו לדוגמא: דברים ח', י"ד; שם י"ג, ו'; שופטים ב', י"ב; מלכים ב' י"ז, ז' ועוד רבים.

⁷ וכן שם נ"ב, ד' ז'.

⁸ פסוק זה נתון במחלוקת פרשנית עתיקת יומין, המתמקד בשאלה האם הכינוי כושי לבני ישראל הוא כינוי מחמיא או כינוי של גנאי. אני הלכתי בשיטתו של המלב"ם, הרואה בו כינוי של חיבה: "הלוא כבני כושיים. אחר שנבא פורעניות,

הנצחי של ההבטחה לירושת הארץ העוטף את סיפור חסדי ה' במצרים¹⁴:

"זכר לעולם בריתו דבר צנה לאלף דור: אשר כרת את אברהם ושבועתו לישחק: ויעמידה ליעקב לחק לישראל ברית עולם: לאמר לך אתן את ארץ כנען חבל נחלתכם... ויקרא רעב על הארץ כל מטה לחם שבר: ... ויוצא עמו בששון ברנה את בחיריו: ויתן להם ארצות גוים ועמל לאמים יירשו: בעבור ישמרו חקיו ותורתיו ינצרו הללו י-ה"

מוטיב הבחירה ותוקפה מאפיין את אזכורי האירוע גם במזמורים ק"ד וקל"ה:

"בצאת ישראל ממצרים בית יעקב מעם לעז: היתה יהודה לקדשו ישראל ממשלותיו" (תהלים ק"ד, א'-ב')

"שהכה בכורי מצרים מאדם עד בהמה: שלח אתות ומפתים בתוככי מצרים בפרעה ובכל עבדיו: שהכה גוים רבים והרג מלכים עצומים: לסיחון מלך האמרי ולעוג מלך הבשן ולכל ממלכות כנען: ונתן ארצם נחלה נחלה לישראל עמו: ה' שמך לעולם ה' זכרך לדור ודור" (תהלים קל"ה, ח'-ג')

השלב החמישי – עמנום זכרון גאולת מצרים

בספרי עזרא ונחמיה, ובעיקר בספר דברי הימים, יציאת מצרים כמעט שאיננה נזכרת. זאת, גם במקומות שהיא מצופה שהיא תזכר.

שירת דוד לאחר העלאות ארון ה' מתוארת בספר דברי הימים. השירה המיוחסת לדוד מקבילה למזמור קה בתהילים, אולם הכתוב פוסח על כל החלק המתאר את סיפור יציאת מצרים (פסוקים ט"ז – מ"ה), ובמקומו ממשיך במזמור צו.

כמו כן, בתיאור נבואת נתן לדוד משמיט מחבר דברי הימים את אזכור המקום ממנו העלה ה' את ישראל, כפי שניתן לראות מההשוואה הבאה:

שמואל ב' ז', ה-ו' דברי הימים א' י"ז, ד'-ה'

"לך ואמרת אל עבדי אל דוד "לך ואמרת אל דוד
פה אמר ה' האתה תבנה לי פה אמר ה' לא אתה תבנה
בית לשבתי: כי לא ישבתי לי הבית לשבת: כי לא
בבית למיום העלתי את בני ישבתי בבית מן היום אשר
ישראל ממצרים ועד היום העליתי את ישראל עד היום
הזה ואהיה מתהלך באהל הזה ואהיה מאהל אל אהל

חטאתינו למען שמך: למה יאמרו הגוים איה א-היהם" (תהלים ע"ט, ד'-י')

וכן בתפילת דניאל:

"ועתה א-דני א-להינו אשר הוצאת את עמך מארץ מצרים ביד חזקה ותעש לך שם כיום הזה חטאנו ורשענו: ה' ככל צדקתך ישב נא אפך וחמתך מעריך וישלם הר קדשך כי בחטאינו ובעונות אבתינו וישלם ועמך לחרפה לכל סביבתנו"

(דניאל ט', ט"ו-ט"ז)

הקשר שבין גאולת ישראל ממצרים ובחירתם מודגש בפסוקים רבים בתורה¹⁰, אולם בספרות המקראית המאוחרת יותר הודגש המימד הנצחי של בחירה זו שתקף גם בתקופות גלות והסתער פנים. סיפור יציאת מצרים נבואת בית שני ובספרות המזמורית המאוחרת מעצב את זכרון יציאת מצרים עם רעיון הבחירה הנצחית, כפי שנראה.

הנביא חגי, המנסה לשקם את רפיסות העם לנוכח מראה המקדש השני, מכריז שתוקפה של ברית מצרים כולל את דור שבי ציון:

"ועתה חזק זרבעל נאם ה' וחזק והושע בן יהוידק הפהן הגדול וחזק כל עם הארץ נאם ה' ועשו כי אני אתכם נאם ה' צ-באות: את הדבר אשר פיתי אתכם בצאתכם ממצרים ורוחי עמדת בתוככם אל תיראו"

(חגי ב', ד'-ה')

אחדים ממזמורי תהילים מזכירים את סיפור יציאת מצרים¹¹, ואופן תיאור השתלשלות האירועים משתנה ממזמור למזמור בהתאם למגמתו ולמסריו. מעניין להשוות בין שניים ממזמורים אלו, אשר אחד מהם, מזמור עח, מתוארך לימי בית ראשון¹² והשני, מזמור קה, מתוארך לימי גלות בבל או שיבת ציון¹³. במזמור עח משולב סיפור יציאת מצרים בתיאור מריו של העם חרף המופתים שנעשו עמו, ואת גמול הא-ל על חטאי העם, ואילו במזמור קה ישנה התעלמות מוחלטת מחטאי העם. בפרק זה ישנו עיסוק בלעדי בחסד הא-לוהי, בברית האבות ובהדגשת התוקף

¹⁰ ראו: דברים ד', ל"ז-ל"ח; דברים ז', ז'-ח'; במדבר ט"ו, מ"א; שמואל ב' ז', כ"ג-כ"ד (שם כבר מופיעה הדגשה על הבחירה הנצחית); מלכים א' ח', נ"א-נ"ג.

¹¹ התייחסות מפורשת לסיפור השיעבוד והיציאה ממצרים מצויה במזמורים עח, קה, קו וקיד.

¹² עיינו: גרשון ברין, תהילים ב, עולם התנ"ך, תל אביב 1995, עמ' 32.

¹³ עיינו: יאיר הופמן, תהילים ב, עולם התנ"ך, תל אביב 1995, עמ' 129.

¹⁴ להרחבה עיינו: A. Berlin, "Interpreting Torah Traditions in Psalm 105", *Jewish Biblical Interpretation and Culture Exchange* (2008) pp.20 - 36.

ההתעלמות מיציאת מצרים בספר דברי הימים הוסברה בכמה אופנים¹⁵, ואין כאן מקומם. בכל אופן, אנו נסביר התעלמות זו כנובעת ממצבם הרגיש של שבי ציון, והרצון להפיח בהם תקווה ואופטימיות כלפי העתיד. יציאת מצרים היתה אירוע חד פעמי של נס חסר תקדים, בו עם משועבד מקבל סיוע א-לוהי ההופך אותו מנרדף לרודף. ההכרה ב-ה' היתה המטרה המרכזית של נסי יציאת מצרים, ויד ה' הורגשה בכל שלבי היציאה.

היבט הנס המאפיין את יציאת מצרים עשוי היה להגביר בדור שבי ציון דווקא את הרפיון וחוסר האמונה בגאולה כפי שהובטחה על ידי הנביאים. זאת, כיוון שניסי שיבת ציון אינם ניסים גלויים. למעשה, ההיפך הוא הנכון - הם שונים מאוד מהתיאור עליהם כמי שעוצמתם תשכיח את מצרים נועדה להקהות את הציפייה לנס על טבעי, ולהגביר את האמונה בתהליך השיבה כמימוש הבטחת ה' בפי הנביאים וכהתגשמות הגאולה.

**

המרכיבים היחודיים של סיפור יציאת מצרים כוללים יסודות מרכזיים של האמונה היהודית הקשורים להנהגת ה', לגמול הא-לוהי, לבחירה הא-לוהית בעם ישראל ולקיום הברית לדורות. יסודות אלו דרשו חיזוק בהשתנות העיתים, ובעיקר בתקופות של שפל ואי וודאות. נביאי העם ומנהיגיו ניצלו את החותם שהטביע אירוע יציאת מצרים במי שחווה אותו ובמי ששמעו הגיע לאזניו, ועצבו אותו בכל דור מחדש בהתאם למרכיבים שדרשו אימות מחודש והוכחה בנצחיותם. עוצמתו של האירוע והציפייה להתממשותו המחודשת בדור של גלות, אלץ את מנהיגי העם לעמעם את זהרו, ולכוון את המצפים לו להסתפק בגאולה הטבעית שמתרחשת לנגד עיניו:

"כי מי בז ליום קטנות ושמחו וראו את האבן הבדיל
ביד זרובבל שבעה אלה עיני ה' המה משוטטים בכל
הארץ"
(זכריה ד', י')

ובמשכן" וממשכן"

בהתאם לכך, התיארוך הנלווה לתהליך בניית המקדש מימי שלמה מושמט מהתיאור בדברי הימים:

מלכים א', ו', א' דברי הימים ב', ג', א'-ב'

"ויהי בשמונים שנה וארבע מאות שנה לצאת בני ישראל מארץ מצרים בשנה הרביעית בחדש זו הוא החדש השני למלך שלמה על ישראל ויבן הבית לה" "ארבע למכותו"

ובדבריו ותפילתו של שלמה בחנוכת הבית בדברי הימים, הושמטו אזכורי יציאת מצרים:

מלכים א', ח, כ' דברי הימים ב', ו', י'-א"

"ויקם ה' את דברו אשר דבר ואקם תחת דוד אבי ואשב על כסא ישראל כאשר דבר ה' ואבנה הבית לשם ה' א-ל-הי ישראל: ואשים שם את הארון אשר שם בריית ה' אשר עם אבותינו בהוציא אתם מארץ מצרים"

שם ח', מ"ט-נ"א שם ל"ט

"ושמעת השמים מכן שבתך את תפלתם ואת תחנונתם ועשית משפטם: וסלחת לעמך אשר חטאו לך ולכל פשעיהם אשר פשעו בך ונתתם לרחמים לפני שביהם ורחמום: כי עמך ונחלתך הם אשר הוצאת ממצרים מתוך כור הבדיל"

שם, נ"ב-נ"ג שם מ'

"להיות עיניך פתחות אל תחנת עבדך ואל תחנת עמך ישראל לשמע אליהם בכל קראם אליך: כי אתה הבדלתם לך לנחלה מכל עמי הארץ כאשר דברת ביד משה עבדך בהוציאך את אבותינו ממצרים א-דני ה' "

•
• כל הזכויות שמורות לשיבת הר עציון ול"ר ברכי אליצור, תשע"ג
• עורך: אורי יעקב בירן
•
• בית המדרש הווירטואלי
• מיסודו של

15 עיינו: שרה יפת, "היבטים אחדים של הגדרת הזהות בימי בית שני: מסורת יציאת מצרים ותפיסת הבחירה", מגוון דעות והשקפות בתרבות ישראל ב (תשנב), עמ' 61-37

* The Israel Koschitzky Virtual Beit Midrash *
* האתר בעברית: <http://www.etzion.org.il/vbm> *
* האתר באנגלית: <http://www.vbm-torah.org> *
* משרדי בית המדרש הווירטואלי: 02-9937300 שלוחה 5 *
* דוא"ל: office@etzion.org.il *
* לביטול רישום לשיעור: *
* <http://etzion.org.il/vbm/unsubscribe.php> *
*